

СХІДНА І ЗАХІДНА МОДЕЛІ ХРИСТІЯНСТВА В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНО- КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ (XVII СТ.)

Остаточно християнство виділяється з іудаїзму лише у II ст. а у II – IV ст. відбувається формування основних постулатів віри. На Вселенських соборах 325 і 381 рр. приймається Символ Віри, основа віровчення. Проте й у VI ст. проходять дискусії, чи є Христос Богом чи Людиною.

У зв'язку з розколом, а потім загибеллю Римської імперії (476 р.) поступово формується два геополітичних простори християнства, які остаточно склалися у X ст. Вони (православ'я – східне християнство і католицизм – західне християнство) увібрали в себе традиції, вірування, культуру, соціально-політичні та економічні особливості конкретних країн та народів. Згодом це визначило особливості двох християнських світів.

Православ'я було зафарблене відмінностями східного типу духовності. Останньому були притаманні такі риси як: відчуття гармонійності світу, його ритмічної пульсації, немоноцентричний характер мислення. Тому Бог є всюди. Він є сама милість і сама любов. А вислів апостола Івана «Бог є любов» став ключовим у формуванні православ'я. Усе життя, мислення, почуття людини повинні бути спрямовані до споглядання Бога. Православ'я виробило вертикальну модель світосприйняття, акт віри відбувався через почуття, акт любові. Православ'я стає христосцентричним, воно – більш новозаповітне. Не абсолют або містичний абстрактний символ стає його зосередженням, а живий і дійсний Христос. Тому православ'я, начебто, відходить від активної діяльності у цьому світі і переносить усі сподівання людини на містичну основу. Згодом такий світогляд відбивається в усьому багатогранному духовному надбанні людини і формує ставлення (у різних проявах – політичному, державному, економічному, тощо) до навколишнього середовища дуже часто пасивне; змирнення з тим, що відбувається, навіть усунування від нього).

¹ Бєвзюк Наталія Петрівна, кандидат історичних наук, доцент філософського факультету ОНУ.

Католицизм не тільки був схильний до західного типу мислення і світогляду, але й сам сформував західну культуру, бо, як казав Папа Римський Іван-Павло II, «Питання «Чи існує Бог?» сформувало західноєвропейську цивілізацію». Західний світогляд має не тільки лінійну форму вираження, а й прогресуючу спрямованість: від простого до складного. Йому притаманні тенденція розподілу, протистояння одне одному, досконалого — недосконалому, активного — пасивному і т. д. Звідси випливав висновок про початкову недосконалість світу: він хаотичний у своїй основі і має потребу в удосконаленні. Ця точка зору спричинила рішучий вплив на психологію людей, на склад і тонус культури. Гармонія утворюється за участю Логосу, який витягує світ з хаосу. Оскільки світ треба удосконалювати, організовувати, постає природною ідеєю утворення, установка на творчість, творчу силу людини, покликаної перетворити світ. Свідомість зорієнтована на принцип діяльності. Взагалі цей постулат — орієнтація на діяльність — вряд чи потребує особливих доказів, бо доказом може служити характер всієї західної цивілізації. В основі такої тенденції знаходиться антропоцентризм: людина проєктована на космос, людина — точка відліку, «міра усіх речей». «Ми вважаємо себе значущими у тому разі, — говорить Аристотель, — коли знаємо початок руху». Якщо є попереднє, повинно бути і наступне, якщо є початок, повинен бути і кінець. Так склалось уявлення про послідовний характер руху, самої історії, в основі чого лежить знов-таки антропоцентризм, віра в рухаючу силу людського розуму. Тому у католицизмі та протестантизмі акт віри виявляється через акт волі і розуму. Усе це проявилось в горизонтальній моделі християнства, спрямованій на соціальну діяльність, оформлення і удосконалення світу. Захід більш схильний до діяльності на відміну від сходу з його орієнтацією на споглядання.

Таким чином, протягом віків поступово формувалось два типи християнства — східного і західного, які набували своїх специфічних особливостей. Західна свідомість більш схильна до схоластичного уявлення про Бога як про сутність; раціональне уявлення про Бога неминуче веде до раціонального уявлення про людину. Східний світогляд зосереджує увагу на уявленні особистості і виявляє реальність особистого Бога. На сході підкреслювались космологічні, на заході — антропологічні аспекти християнства. Західний раціоналістичний тип світосприйняття протистоїть східному символічному. Але ж між ними цими двома вимірами християнства, більш схожого ніж відмінного, їх відмінності ведуть до діалогу.

Українська народність опинилась, як каже Я. Дашкевич, на «великому кордоні» між Сходом і Заходом. Це, згодом, виявило схильність нашого народу як до західної, так і до східної системи вимірів і визначило його подальшу долю.

Залежно від характеру рефлексії української культури (як і будь-якої) у кожний період її історичного самовизначення вона може мислити себе як така, що найбільш наближена або до західної, або до східної моделі. При цьому, один із двох смислових полюсів наділяється позитивною або негативною цінністю. Українська культура у вияві свого інтелектуального і взагалі духовного рівня на визначальному етапі історичного розвитку співвідносить себе із тим змістом, який символізує для неї абсолютну цінність. У такому аспекті розвитку суспільства і його культури ймовірні пошуки тенденцій розвитку від національно-культурного звеличення до культурно-цивілізованої інтеграції.

Не будемо торкатися усього процесу формування свідомості українців протягом століть, бо це дуже велика і окрема тема дослідження. Зупинимось на XVII ст. З нашої точки зору, — це найвища вершина розвитку національних рис українського народу за польсько-литовської доби. Стосується це майже усіх сфер життя: соціальної, політичної, економічної, культурної, церковної та ін. Зупинимось лише на соціально-культурному аспекті.

На початок XVII ст. Річ Посполита входила у процес багатогранної кризи. Вона пережила вже пік свого існування — XVI ст., коли була одною із наймогутніших держав Європи. За цей час вона зміцнила свій економічний потенціал, підвищила міжнародний авторитет, підняла інтелектуальний і взагалі культурний рівень. Безумовно Україна і українці, які знаходились у складі цієї держави, були залучені до процесів, які в ній відбувались. Більш того, без України, її земель і населення чи можливо взагалі говорити про велику Річ Посполиту.

Значна частина українських магнатів і шляхти інтегрується у польсько-литовське суспільство у зв'язку з можливістю реалізації своїх економічних інтересів і тому змінює свої політичні орієнтири і симпатії, смислопокладаючи основи життєдіяльності. Смісл не частковий, а глобальний, тому що визначав мету людського життя. Вони бачили в соціально-економічному і політичному устрої Польщі більш високий рівень розвитку і тягнулися до нього, бо через залучення до господарсько-політичної культури Польщі ймовірний був підйом життєвого рівня українського населення. Цей процес приводив до поступової диференціації українського суспільства, в якому національні і релігійні інтереси були тісно пов'язані з економічними і політичними. Так, на думку О. Мальчевського, «заможні землевласники були більш схильні до польської ідеї егалітаризму, мілка шляхта і бояри залишались православними» [4, 41]. Якщо українські магнати, завдяки своїй економічній могутності, намагались відігравати провідну роль у державі, то шляхта зосеред-

жувала свою політичну діяльність в основному на українських територіях і менш змінювала свою релігійну орієнтацію. У процесі зростання магнатських латифундій православна шляхта розорилась і потенційно поставала серед невдоволених верств населення.

Але не тільки соціальна стратифікація, яка була пов'язана з економічною діяльністю, обумовлювала стан православ'я серед українського населення. Українці часто одружувались з представниками не тільки іншої нації, але й конфесії. Про це докладно пише Н. Яковенко у монографії «Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.»: «байдужість до віровизнання шлюбного партнера, протегування кільком конфесіям одночасно, спокійне ставлення до інакості слуг і клієнтів... можна кваліфікувати як упевненість «людей великих» у власному праві на особливу позицію в питаннях віри й Церкви» [4, 53]. Тобто толерантне ставлення до представників інших конфесій свідчило не тільки про культурний рівень суспільства, а й про поступову інтеграцію українців у польське суспільство у всієї його багатогранності.

Можливо якраз у цей період відбувається деформація і свідомості пануючого класу українського суспільства — абсолютна перевага у ньому соціальних аспектів над релігійними. Заможна частина українського суспільства переходить в іншу віру; це призводить до його (суспільства) релігійної стратифікації. Православна церква втрачає економічну і інтелектуальну підтримку в українському суспільстві. Вона знаходиться під загрозою повного знищення. Релігійного відтинку набувають ідеї, які асоціювались з етнічною належністю, а священні тексти давали підґрунтя для використання політичної і військової влади заради захисту священних цінностей і образу життя. Гасло релігійне не раз виступало замість гасел і закликів національних і політичних (менш усвідомлених і менш популярних). Відродження старої православної церкви було тоді у політичних планах панацією на усі суспільні негаразди. Католицизм і унія розглядались в апокаліптичному ключі. Це було місце перетину двох течій українського громадського руху. Перша за головне мала освіту, культуру, відновлення громадського життя. Церковні справи — лише один із факторів. Друга була консервативною, цілком правовірною, єдиною її цінністю було лише відродження православної церкви у найчистішій безумовній формі. Точка перетину двох течій стала місцем загибелі, занепаду руху. «Українська і білоруська спільність Литви — Польщі, — на думку М. Грушевського, — звикла жити в приємнім почутті своєї релігійної солідарності з православними народами та державами... Ця спільність не бозна-що давала реального, але морально підтримувала, і упустити цей зв'язок,

відійшовши від старої церкви, могло здаватися небезпечним» [1, 87]. Спогади про старе вбили громадський рух, народжений реформаційними ідеями (євангеліцькими рухами) у XVI ст. «Відновлена православна церква, — пише далі М. Грушевський, — потяглась на за західною реформою, а за католицькою реакцією, на за кальвінами, а за єзуїтами, і не стільки принципи «Апокризиса» й «Перестроги», як ідеї Вишенського потягли за собою маси» [1, 88]. Розкол українського суспільства, який мав у своїй основі економічні, правові, політичні і інші засади, призвів ще й до розколу на релігійному ґрунті. За старовірство виступали селяни, козаки, а також темне православне духівництво. Крім того, переважна більшість козацтва була проти будь-якої згоди з польським пануванням чи вірою, а їх воля важила багато.

Тому почати процес захисту національних інтересів можливо було не тільки повстаннями і боротьбою за соціальні і політичні права, а й шляхом створення православних шкіл, організованих перш за все братствами. Слід зауважити, такі школи були можливі лише за рахунок того, що у Польщу стали проникати західноєвропейські системи освіти, створення друкарень і видання книг релігійного змісту, активний розвиток полемічної літератури. Ще у 1587 р. вийшла з друку книжка «Апокризис», де величезного розголосу набули протестантські ідеї про обов'язкову участь світських осіб у справах церкви, про пріоритет їх думок над церковними [2, 188]. А в 1598 р. були надруковані послання Олександрійського патріарха Мелетія, людини дуже активної в українських справах, із закликом до народу захищати свою віру. Після відновлення Київської митрополії, Петром Могилою запроваджується перша українська колегія, де освіта проводиться латиною. «Прогресивним течіям, запалом яких було львівське братство, бракувало економічних підстав, бракувало мас. Українське міщанство не мало економічної сили і занепадало зі захватом міст Польщі врагами» [1, 92–93]. Союз православних з магнатами — євангеліками Литви і Польщі, що здвоював їх сили, втрачав значення і зник за тим, як залишки українського магнатства спольщились, а прихильники євангелізма в Речі Посполитій змаліли теж. Львівське братство помирилося з владикою й перейшло під його владу, а його культурна робота звелась до дуже малих розмірів. Натомість у старовірів, таких як Вишенський, знайшлися багаточисленні і сильні союзники. Могила вибрав реформацію православ'я і поєднував його із західноєвропейською культурою. Його ставлення до світських втручань громади у церкву і до протестантів відіграли тут велику роль. Відбувається будівництво і реставрація храмів і монастирів, набуває своєї виразності український живопис: українська ікона стає світлішою, прикрашається рослинними мотивами і несе в собі не скор-

боту і страх, а радість і надію. Такий розвиток був пов'язаний із західноєвропейським впливом, де розквітало бароко і класицизм. Можна з впевненістю сказати, що розвиток культури в Україні XVII ст. становив частину загального європейського культурного піднесення. Уся європейська проблематика тих часів знаходила своє віддзеркалення й у релігійному житті українського суспільства того часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. З історії релігійної думки в Україні.– К., 1992
2. Костомаров М. Історія України у життєписах визначних її діячів.– Львів, 1918.
3. Мальчевський О. Полонізація Української шляхти (1596–1648)//Україна в минулому.– К.– Львів, 1992.
4. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.– К., 2002.